Religion and Health

CONTENT ANALYSIS ARTICLE

2019, Vol: 7, No: 2, Pages: 45-55.

Hair Cleansers in Medical Hadiths and Healthcare

Seyed Hossein Hosseini Karnami[1], Morteza Darabinia[1], Mostafa Moallemi[1], Mohammadali Afzali[1], Sajjad Eskandari[2], Mohammad Yousofpour[3*]

1- Assistant Professor, Department of Islamic Thought, Faculty of Medicine, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran
2- Ph.D. student, Mazandaran University, Iran
3- Assistant Professor, Department of Iranian Medicine, Faculty of Medicine, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran

***Corresponding Author:**
Mohammad Yousofpour
Department of Iranian Medicine, Faculty of Medicine, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran

Email:
m.yousofpoor@yahoo.com

Received: 22 May 2019
Revised: 08 Apr 2019
Accepted: 14 Sep 2019

Abstract

Various healthcare guidelines are presented in Islamic tradition regarding human health, one of which is about hair care. The current study aimed to analyze the cleaning and washing approach in hair care with cleansers, such as Henna, Cedrus, Hibiscus, and Katam (Buxus dioica) and their curative and hygienic role. In addition, some dimensions of the medical instructions of the narratives concerning hair cleansers and their influence on healthcare are investigated.

This content analysis was completed by referring to the authentic hadith books, namely Al-Kafi and Wasa'el al-Shi'ah and extracting the hadiths about hair care and hair cleansers. The basics of hair care and health in these hadiths were assessed.

Our findings demonstrated that cleansers, including Henna, Cedrus, Hibiscus, and Katam (Buxus dioica) which are emphasized in the hadiths, in addition to their cleansing properties, contain natural ingredients that diminish the feeling of sadness in an individual. These materials play a sedative role interpreted as the eliminator of the evil temptations in Islamic traditions.

Medical hadiths concerning hair cleansers contain instructions about spiritual and hygienic interventions in hair care and health. It seems that using such detergents and promoting their application can be effective in elevating the physical and mental health of the community and reducing medication costs.

Keywords: Cleansers, Hair, Health, Hygiene, Medical narrations

▶ **Citation:** Hosseini Karnami SH, Darabinia M, Moallemi M, Afzali M, Eskandari S, Yousofpour M. Hair Cleansers in Medical Hadiths and Healthcare. Religion and Health, Autumn & Winter 2019; 7(2): 45-55 (Persian).

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-12]

دین و سلامت
مقاله پژوهشی تحلیل محتوا
دوره ۷، شماره ۲، سال ۱۳۹۸ صفحه: ۵۵-۴۵.

بررسی شوینده‌های موی سر در احادیث طبی و نقش آن در سلامت

سید حسین حسینی کارنامی[۱]، مرتضی دارابی‌نیا[۱]، مصطفی معلمی[۱]، محمد علی افضلی[۱]، سجاد اسکندری[۲]، محمد یوسف‌پور[۳*]

۱- استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران
۲- دانشجوی دکتری تخصصی علوم قرآن و حدیث، دانشگاه مازندران، ساری، ایران
۳- استادیار، گروه طب ایرانی، دانشکده طب سنتی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران

* **مؤلف مسئول:**
محمد یوسف‌پور
گروه طب ایرانی، دانشکده طب سنتی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران

Email:
m.yousofpoor@yahoo.com

دریافت: ۰۱ خرداد ۱۳۹۷
اصلاحات: ۱۹ فروردین ۱۳۹۸
پذیرش: ۲۳ آذر ۱۳۹۸

چکیده

رهنمودهای بهداشتی بسیاری در ارتباط با سلامت انسان در جوامع حدیثی ارائه شده است که یکی از آن‌ها بهداشت موی سر می‌باشد. در این راستا، پژوهش حاضر به تحلیل و واکاوی راهبرد تنظیفی و شستشوی موی سر با شوینده‌هایی چون حنا، سدر، خطمی و کتم و نقش بهداشتی و درمانی آن‌ها پرداخته است. در حقیقت هدف از پژوهش حاضر، شناسایی بخشی از ابعاد آموزه‌های طبی روایات در زمینه شوینده‌های موی سر و نقش آن در مراقبت از بهداشت و سلامت می‌باشد.

در پژوهش حاضر که مبتنی بر روش تحلیل محتوا است، ابتدا با مراجعه به کتب معتبر حدیثی مانند "الکافی" و "وسائل الشیعه"، احادیث مربوط به مراقبت از موی سر و شوینده‌های آن شناسایی شدند و محورهای مراقبت از بهداشت و سلامت مو تجزیه و تحلیل گردیدند. نتایج نشان دادند شوینده‌هایی مانند حنا، سدر، خطمی و کتم که در احادیث مورد تأکید قرار گرفته‌اند، علاوه بر خاصیت شویندگی موی سر و پاک‌کنندگی، حاوی موادی طبیعی هستند که در ازمیان‌بردن غم و اندوه فرد مؤثر می‌باشند. این مواد تسکین‌بخش بوده و در احادیث از آن‌ها به‌عنوان عامل دورکردن وسواس شیطان از انسان یاد شده است.

احادیث طبی مربوط به شوینده‌های مو، حاوی آموزه‌هایی ناظر بر مداخلات معنوی و بهداشتی در مورد مراقبت از مو و سلامت آن هستند. به نظر می‌رسد که استفاده از چنین شوینده‌هایی و ترویج آن می‌تواند بر ارتقای سلامت جسمی و روانی جامعه و کاهش هزینه‌های دارویی اثرگذار باشد.

واژه‌های کلیدی: بهداشت، روایات طبی، سلامت، شوینده‌ها، موی سر

◀ **استناد:** حسینی کارنامی، سید حسین؛ دارابی‌نیا، مرتضی؛ معلمی، مصطفی؛ افضلی، محمد علی؛ اسکندری، سجاد، یوسف‌پور، محمد. بررسی شوینده‌های موی سر در احادیث طبی و نقش آن در سلامت. دین و سلامت، پاییز و زمستان ۱۳۹۸؛۷(۲): ۵۵-۴۵ (فارسی).

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-12]

مقدمه

۱. *بیان مسأله، ضرورت و اهمیت پژوهش*

بهداشت و سلامت انسان در آموزه‌های اسلامی اعم از آیات قرآن و روایات ائمه معصومین همواره مورد تأکید فراوان بوده است (۱). یکی از این آموزه‌ها مربوط به زیبایی و آراستگی موی سر بوده و از آن به‌عنوان یک نعمت و امانت الهی نام برده شده است (۲،۳). رسول خدا (ص) می‌فرماید: "*موی زیبا، لباس اهدایی خداوند است. آن را گرامی بدارید، مو را بشویید و از پوست مراقبت کنید*" (۴). همچنین ایشان در بیانی دیگر فرمودند: "*خداوند پاکیزه است و پاکیزه را دوست دارد؛ نظیف است و نظیف را دوست دارد*". ایشان فرد ژولیده‌ای که دارای موی سر نامناسب و ناموزون بود را مشاهده کردند و درحالی که ناراحت شده بودند، فرمودند: "*تمتع و بهره‌مندی از زندگی و اظهار نعمت از نشانه‌های دین است*" (۴). امام صادق(ع) نیز در تشریح شگفتی‌های مو و ناخن، آن‌ها را ناشی از آفرینش با حسن تدبیر و حکمت الهی خواندند و فرمودند: "*آگاه باش! دردهای بدن با خروج مو از منافذ بدن و با خروج ناخن از سر انگشتان دفع می‌گردند. مستحب است هر هفته ناخن و موی زائد بدن کوتاه شود تا با شتاب بیشتری بروئید و امراض سریع‌تر خارج گردند. در صورت تأخیر در اصلاح، رشد آن‌ها کم شده، درد در بدن باقی می‌ماند و موجب بروز بیماری می‌گردد*" (۵،۶).

روشن است که نگهداری صحیح از موی سر در راستای بهداشت و مراقبت از مو بوده و در جایگاه مهم موی سر در زیبایی انسان، جای هیچ سخنی وجود ندارد. در روایات اسلامی نیز داشتن موی سر، شستشو و شانه‌زدن آن، امری مطلوب و پسندیده معرفی شده و از بین بردن موی سر یا صورت مرد و نیز موی سر زن به‌گونه‌ای که دیگر رویش مجدد نداشته باشد، موجب ضمان خطاکار است؛ در برخی از روایات، حکم عجیب پرداخت دیه کامل برای این امر مطرح گردیده است (۷،۸). در احادیث اسلامی، صرفاً به توصیه اخلاقی مبنی بر رعایت بهداشت و مراقبت از موی سر بسنده نشده است؛ بلکه با نام‌بردن از شوینده‌های سودمند، بر تهیه و استفاده از آن‌ها تأکید گردیده است.

بی‌تردید یکی از راهبردهای مهم در مراقبت از موی سر، شوینده‌ها و مواد تنظیفی آن می‌باشد. در این راستا، پژوهش حاضر در پی پاسخ به این سؤال است که آیا از متون روایی، توصیه‌های بهداشتی مبتنی بر نظافت و شستشوی موی سر و معرفی شوینده‌های نافع و نظیف، قابل‌استخراج می‌باشد؟ در این ارتباط، ابتدا روایات طبی مربوط به شوینده‌های مو از منابع مربوطه استخراج شد و در ادامه نسبت به تبیین محتوای روایات طبی شوینده‌های مو و اعتبارسنجی آن‌ها از نظر سند و دلالت و نیز مقایسه آن‌ها با آموزه‌های طبی اقدام گردید.

۲. *پیشینه پژوهش*

گرایش به جمال و زیبایی‌های محسوس و ظاهری موجب شده است که انسان همواره به مراقبت از مو اهتمام ورزد؛ زیرا موی سر یکی از معیارهای تشخیص و احساس زیبایی ظاهری چهره انسان محسوب می‌شود؛ به همین دلیل، وسایل آرایشگری و نوشته‌های حاوی ترکیبات گیاهی و معدنی مقوی موی سر، قدمتی چند هزار ساله در تاریخ بشر دارد. در متون طب ایرانی به بهداشت و مراقبت از موی سر، راهبردهای زیبایی، انواع شستشودهنده‌های مو، روغن‌های تقویت مو، نرم و هموارکردن مو، ترمیم مو، روغن سیاه‌کننده مو و همچنین امراض مو از قبیل ریزش، کچلی، موخوره و درمان آن پرداخته شده است (۹،۱۰). به نظر می‌رسد تحولات مهمی که در فرایند تاریخی مراقبت از موی سر در طب ایرانی در دوره تمدن اسلامی روی داده‌اند، برگرفته از ترغیب شریعت اسلام به مراقبت از مو بوده‌اند؛ زیرا محدثان و فقها در کتب حدیثی و فقهی، ابواب و فصولی را به موضوع آرایش، تنظیف، تجمل و مراقبت از موی سر از طریق آراستن، کوتاه نگاه‌داشتن، شانه‌زدن، استحمام و غیره اختصاص داده و روایات فراوانی را نقل نموده‌اند (۴،۶،۱۱).

براساس جستجوهای صورت‌گرفته توسط پژوهشگران، با وجود روایات طبی در جوامع حدیثی و گردآوری این احادیث در کتاب‌هایی جداگانه، پژوهش تحلیلی و مقارنه‌ای مستقلی در این زمینه وجود ندارد.

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-12]

۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

در احادیث طبی و در مجامع حدیثی به برخی از شوینده‌ها موی سر همانند خطمی، سدر، حنا، گیاه و سم تصریح شد. با توجه به نقش مهم مو در زیبایی انسان و نقش شوینده‌ها در تنظیف، بهداشت و مراقبت مو، بررسی دلالی و مفهومی این روایات و تطبیق آن با آموزه‌های طبی معاصر می‌تواند در کشف و گسترش داروهای شوینده مو و در نتیجه به فرآیند بهداشت و مراقبت مو کمک نماید و رهیافتی مناسب در گستره رشد و نگهداری و سلامت مو، پیش روی پژوهشگران گشوده شود.

۴. مواد و روش‌ها

پژوهش کیفی حاضر مبتنی بر روش تحلیل محتوا است. به‌منظور انجام این مطالعه، ابتدا با مراجعه به کتب معتبر حدیث مانند الکافی، "من لا یحضره الفقیه"، "الاستبصار"، وسائل الشیعه، "مستدرک الوسائل" و "مکارم الاخلاق"، احادیث مربوط به شوینده‌های گیاهی مو شناسایی گردیدند. باید خاطرنشان ساخت که اشتهار و اعتبار نویسندگان و کتاب‌های آن‌ها مبنای انتخاب بود. در ادامه، مبانی صحت و ضعف سند روایات مذکور براساس آموزه‌های علم رجال با استفاده از نرم‌افزار "*درایة النور*" ارزیابی شد و احادیث صحیح و موثق گزینش گردید. پس از بررسی اولیه احادیث گزینش‌شده و یافتن شوینده‌های گیاهی (خطمی، سدر، حنا، وسمه و کتم)، هریک از این شوینده‌ها و احادیث مرتبط با آن‌ها در پوشه‌ای جداگانه قرار گرفتند. سپس با مراجعه به کتب طبی کهن شامل: "مخزن الادویه"، "*خلاصة الحکمة*" و "ذخیره خوارزمشاهی"، اطلاعات مرتبط با هر گیاه استخراج شد و به پوشه مربوطه اضافه گردید. به‌منظور دستیابی به مطالعات جدید، با استفاده از کلیدواژگان "بهداشت مو"، "اسلام و بهداشت مو"، "اسلام و جسم" و نیز کلیدواژگانی با نام گیاهان یافت‌شده و بهداشت مو همانند "خطمی و بهداشت مو" در بانک‌های اطلاعاتی ملی از قبیل Noormags، Hawzah.net، Jaame-al-Hadith، Teb Library، Jaame-al-Tafasir، Ahlebit Library و Magiran، یافته‌های جدید مرتبط با موضوع مقاله استخراج شد و مطالب پژوهش تکمیل گردید. در نهایت، روایی داده‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و جمع‌بندی حاصل از آن با یافته‌های طب قدیم و جدید مقایسه شد و نتایج آن ارائه گردید.

یافته‌ها و بحث

از آموزه‌های حدیثی استنباط می‌شود که شستشوی موی سر با استفاده از شوینده‌هایی چون خطمی، سدر، حنا، وسمه و کتم از مهم‌ترین راهبردهای تنظیفی در مراقبت و بهداشت مو بوده و نقش شگفتی در مداخلات بهداشتی و سلامت جسمی و معنوی انسان دارد. به عبارت دیگر، شوینده‌های مذکور علاوه بر خاصیت شویندگی موی سر و پاک‌کنندگی، حاوی موادی طبیعی هستند که در برطرف‌نمودن غم و اندوه فرد نقش دارند.

در احادیث از این مواد که تسکین‌بخش هستند، به‌عنوان عامل دورکننده وسواس شیطان از انسان یاد شده است. احادیث طبی مربوط به شوینده‌های مو، حاوی آموزه‌هایی ناظر بر مداخلات معنوی و بهداشتی در مورد مراقبت از مو و سلامت آن هستند. به نظر می‌رسد استفاده از چنین شوینده‌هایی و ترویج آن می‌تواند بر ارتقای سلامت جسمی و روانی جامعه و کاهش هزینه‌های دارویی اثرگذار باشد. با این وجود، تاکنون برخی از شوینده‌های مورد مطالعه ناشناخته مانده و کمتر مورد استفاده قرار گرفته‌اند. به‌کارگیری این آموزه‌های روایی می‌تواند افزون بر زیبایی و بهداشت مو، بر پیشگیری و درمان بیماری‌های پوست و مو و ارتقای سلامت جامعه اثرگذار باشد.

۱. راهبرد تنظیفی شوینده‌های موی سر و نقش آن در سلامت

براساس داده‌های طبی، مو یکی از ضمائم پوست است که درون آن ریشه دارد و از مویرگ‌های موجود در زیر پوست تغذیه می‌کند و تمامی مواد رشد خود را از خون می‌گیرد. مو از دو قسمت ظاهری (سلول‌های مرده)، ریشه و پیاز (سلول‌های زنده) تشکیل شده است (۱۲). مراقبت و دقت در استفاده از مواد شوینده مو، در رشد و اصلاح ریشه

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-12]

بوته خطمی

خطمی درختی گل سرخی (خطمی الوان)

خطمی درختی چینی (دارخطمی- باجاپشد)

خطمی هندی (شجره الملوک– بولیطون)

خطمی درختی عظیم سوری

آن اثرگذار می‌باشد. در این مطالعه با جستجوی فراوان در میان احادیث اسلامی، مواد شوینده مناسب برای آن مشخص گردید که می‌توان از آن به‌عنوان یکی از مهم‌ترین رهیافت‌ها در مراقبت از بهداشت مو نام برد.

۲. مواد شوینده حاصل از گیاه خطمی

یکی از شوینده‌هایی که در روایات طبی به آن اشاره شده است، گیاه خطمی می‌باشد. این گیاه از انواع "خبازی" است که در هند به نوعی از آن که به رنگ ارغوانی کبود می‌باشد، "خیرو" اطلاق می‌گردد. طبیعت خطمی از نظر طب ایرانی، سرد و تر می‌باشد (۱۳).

خطمی نباتی است از انواع تره‌ها که برگ آن مستدیر بوده و ساق آن تا یک گز بالا می‌آید، لعاب آن لزج و شکوفه آن سرخ (شبیه گل سرخ) می‌باشد. بهترین نوع خطمی، سبز کوهی است که گل آن سفید می‌باشد. این گیاه رنگ‌های متفاوتی چون زرد، قرمز، بنفش و سفید دارد که گل سفید آن از کاربرد درمانی بیشتری برخوردار می‌باشد. باید خاطرنشان ساخت که موارد درمانی خطمی، بیشتر در برگ و گل آن است (۱۴).

گفتنی است گل ختمی با توجه به شرایط جغرافیایی گونه های مختلفی دارد (شکل بالا).

۲. ۱. خطمی و روایات طبی

در بسیاری از روایات موثق به شستشوی موی سر با مواد به‌دست‌آمده از گل خطمی توصیه شده و برای آن آثار بهداشتی، درمانی و معنوی فراوانی ذکر شده است. مایع تنظیفی حاصل از گل خطمی در نظافت و چرک‌زدایی از موی سر مفید است. در این ارتباط، امام علی(ع) فرموده‌اند: "*شستن سر با خطمی موجب از بین رفتن آلودگی‌ها، چرک و میکروب‌های سر شده و موی پوست را نیکو می‌گرداند*" (۱۱،۱۵). همچنین موجب خوشبویی موی سر می‌شود. در حدیثی وارد شده است که شستن سر با خطمی موجب خوشبویی موی سر می‌شود (۱۱). علاوه‌براین، مواد موجود در خطمی در رفع سردرد مؤثر هستند. امام صادق(ع) می‌فرمایند: "*شستن سر با خطمی، مایه ایمنی از سردرد است*" (۱۵). از امام صادق(ع) نیز نقل شده است که شستن سر با خطمی در روز جمعه باعث ایمنی انسان از بیماری برص و جنون می‌شود (۱۱). علاوه‌براین، در روایات مختلف به مداخلات معنوی شستن موی سر با خطمی اشاره شده است؛ به‌عنوان مثال بیان گردیده است که شستن سر با خطمی، فقر را از بین می‌برد و روزی را افزایش می‌بخشد (۱۱).

۲. ۲. خطمی و آموزه‌های پزشکی

آثار درمانی و بهداشتی گیاه خطمی با آموزه‌های طب ایرانی و داده‌های دانش پزشکی جدید تطابق دارد؛ زیرا این گیاه دارای ترکیبات شیمیایی لعابی و موسیلاژ فراوانی است. همچنین مواد نشاسته‌ای، چربی، اسانس،

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-12]

آنتوسیانین، آلتئین، دی‌اکسی‌بنزوئیک اسید و سیانیدین دارد. از گل، برگ و ریشه گیاه خطمی به‌صورت دارو در درمان تمام اعضای بدن به‌ویژه روده، ریه، معده، کلیه و مثانه استفاده می‌شود. این گیاه لعاب زیادی داشته و برای ریزش مو، شوره و چربی سر، پوست‌اندازی و طراوت و شادابی پوست صورت استفاده می‌شود. همچنین ضد عفونی‌کننده و ضد قارچ می‌باشد (۱۶).

۳. مواد شوینده حاصل از برگ سدر

۳. ۱. سدر و روایات طبی

یکی از شوینده‌هایی که در روایات طبی به آن پرداخته شده است، سدر می‌باشد.

از آموزه‌های حدیثی استنباط می‌گردد که شستشوی موی سر با سدر برای سلامت جسمی، مداخلات معنوی و سلامت روانی بسیار منفعت دارد؛ چنانچه امام صادق(ع) فرموده است که شستن سر با سدر دارای اثرات روانی بوده و وسوسه‌های شیطانی را از انسان دور می‌سازد (۱۱). از امام کاظم(ع) نیز روایت شده است که شستن سر با سدر، روزی‌آور است (۱۷)؛ از این رو، پیامبر(ص) پیوسته موی سر و ریش خود را با سدر شستشو می‌داد (۱۷). روایت شده است که روزی رسول خدا غمگین بود. به ایشان وحی شد که سر خود را با سدر بشوید؛ زیرا آن سدری است از *سدرهٔ المنتهی* (۱۱). در این راستا، امام صادق(ع) فرموده‌اند: *سر خود را با برگ سدر بشویید که پیغمبران و فرشتگان، سدر را نیکو و مقدس دانسته‌اند. هر فردی که سر خود را با برگ سدر بشوید، خداوند وسوسه شیطان را از وی برطرف سازد*". امام موسی کاظم(ع) نیز فرمودند: "*شستن سر با سدر، روزی را جلب می‌نماید*" (۱۷)؛ البته ممکن است منظور از رزق در اینجا، رزق معنوی همانند طول عمر و بهره‌مندی از موهبت‌های حیات، لذت و آرامش باشد.

درخت سدر

در تحلیل این احادیث می‌توان گفت که یکی از راه‌های درمان بیماری‌های روانی در طب ایرانی، روغن مالیدن به نواحی مختلف سر است؛ از این رو شاید مراد از وسوسه شیطان در این حدیث، کاهش تخیلات و توهمات این بیماران باشد. همچنین ممکن است منظور مداوای جسمی باشد؛ بدین‌معنا که استفاده از ماده شوینده سدر، عفونت‌های قارچی سر و حشراتی چون شپش را از بین می‌برد که مشابه آن در روایات مختلف ذکر شده و سابقه دارد.

۳. ۲. سدر و آموزه‌های پزشکی

گیاه سدر را در فارسی "کنار"، "منبل داوود" و "سنجد گربی" و در عربی "السدر" و "شجر النبق" می‌نامند. سدر درخت تیغ‌دار نسبتاً کوچکی است که ارتفاع آن به ۳ تا ۵ متر می‌رسد. برگ‌های این گیاه، بخش دارویی آن را تشکیل می‌دهند که به شکل مدور ساده، بدون بریدگی، گوشواره‌دار و همیشه سبز یا خزان‌کننده با گل‌های پنج‌پر و محوری و میوه سفت گوشت‌دار کروی به بزرگی یک گیلاس با هسته چوبی یا استخوانی می‌باشند. انتشار عمومی این گونه در عربستان، حبشه، آفریقای شمالی و ایران مشاهده می‌شود. شایان ذکر است که سدر در ایران در کازرون، اطراف نیک‌شهر، چابهار، بم، جزیره خارک، لار و بندر عباس به شکل گیاه خودرو وجود دارد (۱۵).

مداخلات طبی شوینده سدر در روایات اسلامی با آموزه‌های پزشکی معاصر منطبق می‌باشد؛ زیرا برگ سدر دارای تانن و استرول‌های گیاهی مانند بتاسیتوسترول، بتاسیتوسترول گلوکوزید و ساپونین ابلین لاکتون است که عامل کف‌کردن آن می‌باشد. ابلین لاکتون از دسته ساپونین‌های استروئیدی بوده و به دلیل فراوانی در برگ سدر می‌تواند به‌عنوان ماده اولیه برای تهیه هورمون‌های استروئیدی به کار رود. از عصاره بوتانلی برگ سدر، چهار ساپونین گلیکوزید به نام‌های کریستینین‌های A، B، C و D جدا می‌شود. برگ سدر علاوه بر خاصیت شستشودهندگی موی سر و بدن، دارای خاصیت پایین‌آورندگی قند خون می‌باشد. شامپو سدر، پیاز مو را تقویت نموده و برای جلوگیری از ریزش مو مفید می‌باشد. همچنین باعث تمیزی

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-12]

بیشتر مو شده و تا اندازه‌ای از سفیدشدن زودرس مو جلوگیری می‌کند. باید بیان نمود که برگ سدر، مناسب‌ترین گیاه برای ضدعفونی‌کردن می‌باشد (۱۵).

۴. شوینده محصول از گیاه حنا

۴. ۱. حنا و روایات طبی

در روایات اسلامی به‌طور گسترده‌ای به مداخلات معنوی حنا (Lawsonia inermis) و خضاب مو با آن پرداخته شده است. استفاده از حنا یکی از سنت‌های پیامبر و ائمه می‌باشد (۱۱) که به خرید آن توصیه شده و هزینه‌کردن برای آن مستوجب پاداش دانسته شده است (۱۹). در برخی از روایات، حنا سرور گل‌ها و گیاهان دنیا و آخرت (بهشت) دانسته شده و بیان گردیده است کسی که با خضاب حنا می‌خوابد، گویی در راه خدا به خون غلتیده است (۱۱،۱۷). همچنین در برخی از روایات بیان شده است که حنا، خضاب اسلام بوده و عمل مؤمن را زیاد می‌کند (۱۹). در روایات برای حنا نیز همانند سدر، آثار معنوی فراوانی ذکر شده است؛ همچون برطرف‌نمودن فقر، کاهش وسوسه شیطان، شادنمودن فرشتگان، خوشنودی مؤمن و خشم کافر، آرامش انسان در قبر، آرامش همسر و حفظ حریم عفت زنان (۱۱،۱۷).

از سوی دیگر، حنا و خضاب دارای مداخلات جسمی بوده و براساس بررسی دقیق اسناد و دلالت مجموعه احادیث طبی در این مورد، حدود ۲۰ اثر بهداشتی و درمانی بدین‌شرح به‌دست آمده است: رویاندن موی سر و خوشبوکردن آن، از بین بردن بوی عرق و خوشبوکردن بدن، نیکوشدن رنگ رخسار، طراوت پوست، جلوگیری از خشکی نرمه‌بینی و نرم و بازکردن آن، خوشبوکردن دهان، محکم‌کردن لثه‌ها، تسکین سردرد، جلوگیری از تارشدن چشم و جلادادن و افزایش نور آن، برطرف‌ساختن باد گوش‌ها، تقویت باه، مفیدبودن در زمینه درمان بیماری‌های جذام، برص و خوره مو، از بین بردن لاغری، بازکردن احتباس حیض زنان و نیکوکردن فرزند.

روایات در این زمینه بسیار گسترده و متنوع هستند. در ادامه، چند حدیث با سند صحیح را به‌عنوان نمونه بیان می‌نماییم. پیامبر(ص) فرموده‌اند: "*حنا سردرد را از بین می‌برد، به چشم تیزی می‌بخشد و بر جماع می‌افزاید*" (۱۵،۱۹). ایشان در سخنی دیگر می‌فرمایند: "*حنا نور چشم را می‌افزاید، موی را می‌رویاند، بو را خوش می‌کند و به همسر آرامش می‌بخشد*" (۱۷). همچنین در سخنی دیگر بیان داشته‌اند که: "*حنا سردرد را از بین می‌برد، چشم را روشنی و تیزی می‌بخشد، باه را تقویت می‌نماید، موی سر را می‌رویاند، بوی بدن را دفع می‌نماید، سر را خوشبو می‌کند، دهان را خوشبو می‌سازد، باد گوش‌ها را برطرف می‌کند، بینی را نرم و باز می‌نماید، لثه‌ها را محکم می‌سازد، رنگ رخسار را نیکو می‌کند، باعث ایمنی از بیماری جذام، برص و خوره مو می‌شود، فرزند را نیکو می‌سازد، همسر را آرامش می‌بخشد، مردی که خضاب کند عفت همسرش زیاد می‌شود و زنی که در عادت زنانه مشکل دارد، اگر سرش را با حنا خضاب کند، حیض او باز خواهد شد*" (۱۱،۱۵،۱۷،۱۹). امام صادق(ع) نیز فرموده‌اند: "*حنا بوی بدن را می‌برد، آب رو را زیاد می‌کند، دهان را خوشبو می‌نماید و فرزند را نیکو می‌سازد*" (۱۷). در این راستا، امام رضا(ع) می‌فرمایند: "*خضاب سود فراوانی دارد. زن دوست دارد در تو همان زینت را ببیند که تو دوست داری در او ببینی و زنان از عفت بیرون نشدند و فاسد نگشتند، مگر به واسطه کم‌توجهی شوهرانشان به آرایش آن‌ها*" (۱۰). ایشان در سخنی دیگر فرموده‌اند: "*در خضاب اجر وجود دارد و خضاب و خودسازی چیزی است که خدا عفت زنان را به آن زیاد می‌کند*" (۱۷).

از سوی دیگر، در روایات معتبری به آثار طبی حنا اشاره شده است. پیامبر اکرم(ص) می‌فرمایند: "*حنا درد سر را می‌برد، نور چشم را می‌افزاید، نیروی آمیزش را زیاد می‌کند، پوست را طراوت می‌بخشد و بوی بد عرق را از بین می‌برد*" (۱۱). امام رضا(ع) نیز فرموده‌اند: "*برای رفع درد سر با حنا خضاب کنید*" (۱۵). اثر دیگر حنا، ایمنی از بیماری جذام،

حنای بدون خار

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-12]

برص و خوره مو می‌باشد (۱۱). علاوه‌براین باعث جلا و افزایش نور چشم، روییدن و خوشبوشدن مو و آرامش همسر می‌شود (۱۱). در حدیثی دیگر از امام رضا(ع) نقل شده است که: "*در خضاب سه خصلت است: هیبت به هنگام جنگ، محبوب‌شدن نزد زنان و افزودن بر قوه باه*" (۱۱). امام صادق(ع) نیز فرمودند: "*حذرکن از زوال خضاب که فقر است؛ یعنی آنقدر خضاب نکن تا اثر خضاب از اجزای مو برود و موی سفید بروید که سبب فقر می‌شود*" (۱۶). اسماعیل بن یوشع روایت کرده است: "*به حضرت رضا(ع) گفتم: دختری است که حیض او بند آمده است. ایشان فرمودند سرش را با حنا خضاب کن به زودی باز خواهد شد. من چنین کردم و حائض گشت*" (۱۷). یافته‌ها نشان‌دهنده اهمیت این ماده شوینده و نقش آن در سلامت انسان بوده و بیانگر دانش سرشار طبیبان معنوی الهی می‌باشند.

۴.۲. حنا و آموزه‌های پزشکی

گیاه حنا و عصاره آن یکی از شوینده‌های موی سر است که همواره برای شستشوی موی سر استفاده می‌شود. حنا گیاهی است از گروه دولپه‌ای‌ها که خود گروه مشخصی را به نام حنا (Lawsonia) می‌سازند. این گیاه به‌صورت درختچه‌ای است که بومی آفریقای شمالی، آسیای جنوبی و غربی و شمال استرالیا می‌باشد. حنا به‌عنوان ماده آرایشی در مصر باستان، بخش‌هایی از آفریقای شمالی، آفریقای غربی، شاخ آفریقا، شبه‌جزیره عربستان، خاور نزدیک، شبه‌قاره هند و آسیای جنوبی استفاده می‌شده است (۱۸).

در تحلیل علمی روایات فوق می‌توان گفت که بین این آموزه‌های حدیثی و کشفیات پزشکی سنتی و نوین در زمینه عصاره گیاه حنا تطابق وجود دارد. حنا به‌طور متوسط دارای ۷ تا ۸ درصد ترکیب شیمیایی تانن، ۶ درصد مواد چرب، ۲۰ درصد اسانس، ۲ تا ۳ درصد مواد رزینی و ۲ در ۱۰۰۰ از یک ماده رنگی قابل‌تبلور می‌باشد. این ماده که به‌صورت بلورهای سوزنی‌شکل با رنگ زرد و نارنجی متبلور می‌گردد، از برگ حنا به‌دست می‌آید و در رنگرزی به‌عنوان یک ماده رنگی اسیدی مورد استفاده قرار می‌گیرد. بلورهای سوزنی‌شکل مذکور اگر در مقابل هوا و نور قرار بگیرند، رنگ قرمز پیدا می‌کنند. این ماده رنگی، حنا نام دارد که با فرمول $3O6.H1C$ و وزن مولکولی ۱۷۴/۱۵ از برگ حنا استخراج گردیده و سنتز شده است. حنا دارای سمیت بسیار کم و اختصاصات فارماکولوژیکی در کندشدن زودگذر ضربان قلب با افزایش دامنه انقباض آن، ایجاد حالت ضد اسهالی، اثرات ضد التهاب، ضد درد و ضد تب، اثر ضد توموری معتدل، اثر ضد باکتری و ضد قارچی قوی به‌ویژه در قارچ‌های مولد کچلی تریکوفیتون، اسپوروتریکوم و کریپتوکوکوس می‌باشد. علاوه‌براین حنا آنتی‌باکتریال است، تمامی میکروب‌ها و انگل‌های مو را از بین می‌برد و مانع ترشح چربی اضافی در پوست سر می‌شود. همچنین حاوی مقدار زیادی پروتئین و ویتامین‌های طبیعی می‌باشد که باعث تغذیه، افزایش رشد، طراوت و زیبایی، مرطوب و براق‌شدن موها شده و از شکنندگی آن‌ها جلوگیری می‌نماید. همچنین به دلیل عناصر طبیعی خود، تأثیر زیادی بر حفظ فولیکول‌های مو داشته و آن‌ها را از آسیب‌دیدن در امان نگه می‌دارد (۲۰).

عصاره حنا (Henna) خاصیت درمانی ضد شوره و ضد قارچی دارد و تقویت‌کننده مو می‌باشد (۶). حنا به‌صورت پرده‌ای مانع تأثیر اشعه خورشید بر پوست بدن می‌شود (۲۰). علاوه‌براین، از ترکیب شیمیایی آن در درمان امراض سر و چشم، رویانیدن موی سر و رفع صداع استفاده می‌شود (۱۴). در مجموع، از طریق تحلیل مقارنه‌ای احادیث طبی استنباط می‌گردد که خضاب مو با حنا، افزون بر آثار معنوی، دارای مداخلات جسمی و اثربخشی در درمان برخی از امراض است.

۵. مواد شوینده حاصل از وسمه

یکی از موادی که در گذشته برای شستشو و خضاب موی سر استفاده می‌شده است، وسمه (Wasmah) نام دارد. وسمه، "Indigo leaf" یا "نیلج بری" که در عربی "کتم" گفته می‌شود، گیاهی علفی با برگ‌های سبز و بزرگ است (۹).

۵.۱. وسمه و روایات طبی

در احادیث اسلامی به خضاب‌کردن موی سر با کتم

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-12]

اشاره شده است. امام سجاد(ع) همیشه به حنا و کتم خضاب می‌بستند (۱۱). در این راستا امام صادق(ع) فرمودند: "*پیامبر(ص)، امام حسین(ع) و امام باقر(ع) به وسمه خضاب می‌کردند*" (۱۷).

باید توجه داشت که خضاب یا هر نوع مواد دیگری که برای نظافت یا زیبایی و حتی درمان استفاده می‌شوند، آسیب‌هایی را برای پوست و مو به همراه دارند؛ از این رو می‌بایست مراقبت‌های لازم در مورد استفاده از آن صورت پذیرد و از مصرف بی‌رویه و خودسرانه آن اجتناب گردد؛ در طب سنتی اسلامی به این مضرات اشاره شده است. در کتب طبی کهن بیان گردیده است که با توجه به سردی طبیعت برخی از خضاب‌ها باید در نظر داشت که استعمال آن‌ها بدون ترکیب با داروهایی با طبیعت گرم ممکن است منجر به سردترشدن مزاج مغز و مستعدشدن فرد برای ابتلا به برخی از بیماری‌ها گردد؛ از این رو بهتر است در خضاب، چیزی گرم مانند مشک و قرنفل که دماغ را قوت می‌بخشد، اضافه گردد (۲۱). از احادیث برمی‌آید که خضاب به وسمه برای دندان نیز ضرر دارد و باعث حرکت آن می‌شود. امام صادق(ع) برای دفع ضرر وسمه به دندان، جویدن علک را توصیه می‌فرمودند (۱۷).

۲.۵. وسمه و آموزه‌های پزشکی

در کتاب "مخزن الادویه" که یکی از مهم‌ترین کتاب‌های طبی در زمینه گیاهان دارویی می‌باشد آمده است: "*برگ کتم شبیه به برگ مورد و ساق آن غیرمجوف و شاخ‌های آن انبوه و ثمر آن به اندازه فلفلی بوده و بعد رسیدن سیاه می‌گردد. گفته‌اند شرط است که برگ آن را صبح چیده به یک آفتاب خشک نمایند و نرم‌کرده در شیشه محفوظ کنند که هوا بدان نرسد؛ زیرا که اگر شب نیم‌خشک بماند و روز دیگر به آفتاب خشک نمایند، رنگ آن ضایع می‌گردد. گرم و خشک است. جالی و قابض و محلل اعضاء الراس است. خضاب آن با آب و نمک جهت صداع ریحی و بلغمی و بیضه و خوزه و بخور و طلای آن جهت زکام و تقویت موی مفید است و بهترین چیزها است از برای خضاب و گفته‌اند خضاب به وسمه بهتر از خضاب نیل است. جهت*

بوته کتم (وسمه– شالغنی)

درازی موی و منع ریختن آن و بواسیر و امراض مقعده و اوجاع بارده تدهینا نافع و در تخضیب لحیه و غیر آن شرط است که اولاً موی محاسن و سر و غیر آن را پاک بشویند که چربی و نموست مطلقاً در آن نباشد؛ پس اولاً آستر به حنای ساییده نمایند و بعد زمانی بشویند و خشک نمایند و خضاب به وسمه کنند که رنگ آن نیکو می‌گردد" (۱۳).

پزشکان پیشین بیان نموده‌اند که برای تهیه رنگ از کتم باید آن را در سایه خشک نمود. سپس آن را ساییده و اندکی آب به آن افزود تا رنگی سیاه به‌دست آید. باید خاطرنشان ساخت که غالباً رنگ کتم با حنا آمیخته شده و با استفاده از آن موی سر و ابرو رنگ می‌گردد (۹).

سید اسماعیل جرجانی؛ طبیب قرن ششم قمری و صاحب کتاب ذخیره خوارزمشاهی، خضاب‌ها را سه نوع سیاه‌کننده، اشقرکننده (زرد مایل به سرخ) و سپیدکننده دانسته و می‌نویسد: "*باید دانست که اصل خضاب‌ها، حنا و وسمه بوده و رسم چنان است که نخست حنا برنهند و یک ساعت صبر کنند یا بیشتر. پس بشویند و وسمه برنهند و هم چند آن صبر کند. هرچند صبر بیشتر کنند، بهتر بود و بعضی مردمان حنا و وسمه به هم آمیخته برنهند و بعضی وسمه تنها برنهند و رنگ او طاووسی آید*" (۲۰).

با توجه به یافته‌های پژوهش حاضر می‌توان گفت آنچه در نهج‌البلاغه تحت عنوان صفات افراد متقی آمده است، با مفهوم سلامت روان از دیدگاه Adler ارتباط دارد؛ بنابراین فردی که باتقوا باشد، سلامت روان بیشتری خواهد داشت و این تقوا است که سلامت روان را برای افراد محقق می‌کند؛ نه اینکه سلامت روان بتواند تقوا را به ارمغان آورد. از دیگر مواردی که در تبیین علت وجود رابطه بین تقوا و سلامت روانی می‌توان مطرح نمود این است که عبادت و انجام اعمال دینی، سپری ایمن را در مقابل انواع بیماری‌ها (جسمی و روانی) به وجود می‌آورد.

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-12]

مطالعات نشان داده‌اند که دینداران، عمر طولانی‌تری دارند، سیستم دفاعی بدن آن‌ها قوی‌تر است، کمتر از افراد غیرمذهبی در بیمارستان بستری می‌شوند و در انجام فعالیت‌های فیزیکی پایدارتر می‌باشند (۱۵،۲۴).

پرسش دوم پژوهش حاضر در مورد کیفیت و چگونگی ارتباط بین صفات افراد متقی و سلامت روان آن‌ها بود. با توجه به پیشینه پژوهش (۱۰،۱۲،۱۶) می‌توان گفت که رابطه بین بهره‌مندی از صفات افراد متقی با سلامت روان، رابطه‌ای مستقیم و مثبت است. هرچند برای پاسخ دقیق به این پرسش، به انجام مطالعات کمی در این حوزه نیاز می‌باشد؛ اما کاملاً روشن است که فردی می‌تواند سلامت روان مطلوبی داشته باشد که دارای ویژگی‌هایی همچون امیدواری، میانه‌روی، شکیبایی، پایداری در برابر مشکلات و ارتباط مثبت با دیگران باشد. تمام این ویژگی‌ها در نهج‌البلاغه ذکر شده‌اند و با ویژگی‌های مطرح‌شده در دیدگاه Adler درباره انسان و سلامت روان (مانند هدف‌مندی، سبک زندگی، علاقه اجتماعی، کمال‌خواهی و نوع‌دوستی) قابل‌مقایسه می‌باشند. بدون تردید، به هر میزانی که فرد از صفات مطرح‌شده در خطبه متقین نهج‌البلاغه برخوردار باشد، به همان اندازه می‌توان انتظار داشت که سلامت روان مطلوب‌تری داشته باشد.

بر مبنای نتایج، علت وجود ارتباط بین سلامت روان و تقوا را می‌توان در نحوه برداشت و تفسیر افراد از خود، جهان و دیگران و نیز شیوه زندگی که فرد برای خود انتخاب می‌کند، دانست. افراد دارای صفاتی همچون فروتنی، میانه‌روی، بخشش و مهربانی، کمتر دچار مشکل در روابط بین فردی می‌گردند و احساس رضایت بیشتری از زندگی دارند؛ در مقابل، فردی که خودمختار و انتخاب‌گر نباشد، بداخلاق و بدگفتار باشد و نتواند خشم خود را کنترل نماید، در ارتباط با دیگران دچار مشکل می‌شود، احساس ناامیدی و افسردگی می‌کند و اضطراب را تجربه می‌نماید. نوع تعاملی که افراد با خود، دیگران، خدا و دنیای اطراف دارند، از اهمیت بسیاری در این زمینه برخوردار است؛ همان مفهومی که در دیدگاه Adler با عنوان سبک زندگی و علاقه اجتماعی مطرح شده است. مطابق با دیدگاه وی، در کنار عقده و احساس حقارت، این نوع افکار، احساسات، رفتارها و شبکه ارتباطی انسان است که سلامت یا بیماری وی را تعیین می‌کند. فرد متقی هنگام دشواری‌ها همواره تکیه‌گاه محکمی دارد که به آن پناه می‌برد، از وی کمک می‌جوید و به او توکل می‌کند. چنین فردی از پروردگار خود طلب بخشش دارد و به معصومین متوسل می‌گردد؛ در نتیجه کمتر گرفتار خطاهای شناختی، هیجانات و احساسات منفی می‌شود. روان‌شناسانی همچون بک و الیس، ریشه اغلب بیماری‌های روانی را در شناخت‌های نادرست، غیرمنطقی و ناکارآمد می‌دانند؛ امری که تقوا می‌تواند جلوی آن را بگیرد؛ بنابراین تقوا بر سلامت روانی انسان بسیار تأثیرگذار بوده و این مسأله به اعتقادات و باورهای فرد بستگی دارد. سلامت روانی فردی که به خدا ایمان دارد، با فردی که خدا را نمی‌شناسد بسیار متفاوت است (۲۸-۲۵). ارتباط بین تقوا در معنای دینی آن با سلامت روان از دیدگاه Adler در مورد شبکه ارتباطی انسان با دیگران به‌خوبی مشاهده می‌شود. فردی که با دیگران روابط خوبی دارد، باید از برخی رفتارها بپرهیزد (مانند تهمت‌زدن، دروغ‌گفتن و مسخره‌کردن) و لازم است چهارچوب خاصی را در روابط خود رعایت کند؛ همان چیزی که به‌عنوان صفات افراد متقی مورد نظر می‌باشد؛ مانند رفتار و گفتار نیکو، فروتنی و مثبت‌اندیشی. رعایت چنین مواردی موجب بهبود روابط اجتماعی و یکپارچگی بیشتر با شبکه ارتباطات اجتماعی فرد می‌شود که این مهم نیز منجر به بهبود و ارتقای سلامت روان فرد می‌گردد.

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر سعی بر آن بود تا برخی از دیدگاه‌های روایی اسلام درباره مواد شوینده موی سر تبیین گردد تا افراد جامعه از آگاهی لازم در این زمینه برخوردار شوند و تصمیم عملی خود را بر مبنای صحیح‌تری اتخاذ نمایند. شناسایی و بیان ابعاد مختلف آموزه‌های روایات طبی در مورد شوینده‌های موی سر از جمله حنا، سدر، خطمی و کتم بیانگر این حقیقت است که بسیاری از این آموزه‌ها با داده‌های پزشکی جدید قابل‌تطبیق می‌باشند. بررسی

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-12]

متون نشان می‌دهند که مواد شوینده مورد مطالعه، نقش مهمی را در سلامت انسان ایفا نموده و علاوه بر خواص بهداشتی و درمانی، دربردارنده مؤلفه‌های مثبت در مداخلات معنوی (همچون برطرف‌ساختن اندوه و کاهش وسوسه‌های شیطانی) می‌باشند. احادیث طبی مربوط به شوینده‌های مو، حاوی آموزه‌هایی ناظر بر مداخلات معنوی و بهداشتی در زمینه مراقبت از مو و سلامت آن هستند. به نظر می‌رسد استفاده از چنین شوینده‌هایی و ترویج آن می‌تواند بر ارتقای سلامت جسمی و روانی جامعه و کاهش هزینه‌های دارویی اثرگذار باشد.

پیشنهادات

با توجه به موارد مطرح‌شده در پژوهش حاضر پیشنهاد می‌گردد پژوهشگران مطالعات بیشتری را در زمینه انجام کارآزمایی‌های بالینی در مورد افعال و خواص گیاهان دارویی مطرح‌شده در این مطالعه؛ به‌ویژه اثرات روانی آن‌ها انجام دهند.

حمایت مالی

پژوهش حاضر بدون هیچ‌گونه حمایت مالی انجام شده است.

ملاحظات اخلاقی

پژوهش حاضر با رعایت تمام موازین اخلاقی صورت گرفته است.

تضاد منافع

پژوهش حاضر هیچ‌گونه تضادی با منافع فرد، گروه و یا سازمانی ندارد.

تشکر و قدردانی

بدین‌وسیله از همکاری اعضای محترم هیأت علمی گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی مازندران تشکر و قدردانی می‌گردد.

References

1. Abolmaali Alhosseini K, Mousazadeh Z. Provision and standardization of mental health questionnaire based on Islamic teachings. Journal of Religion and Health. 2018; 5(2):1-2 (Persian).
2. Sheikh Saduq M. Man la Yahzorlfaghih. Beirut, Lebanon: Dar-Alghazva; 1984.
3. Yousefi HA, Shirani M. Individual health and environment in Iranian Islamic culture. Journal of Ethics in Medicine. 2009; 3(9):47-72 (Persian).
4. Payandeh AQ. Nahj-al feṣāḥa Trans: Payandeh AQ. Tehran: Donyaye Danesh Publications; 2003 (Persian).
5. Jafar ibn Mohammad. Towhid Mofazal-Awakening Creation. Trans: Mirzaei N. 5th ed. Qom: Hijrat Publications; 1998. P. 67 (Persian).
6. Nourizad S. The other side of Verses, attitudes toward the medic al miracles of the Qur'an.Qom: Ayat Eshq Publications; 2004. P. 64 (Persian).
7. Al-Hurr al-Aamili MH. Wasā'il al-SShīʿa. Qom: Ahl-Bait Institute; 1988. P. 120-33 (Persian).
8. Haeri Y. Madarek Al-Orva. Najaf: Al-Nu'man Publications; 2002. P. 144 (Persian).
9. Al-Tusi M. Tahzib al-Ahqam. 4th ed. Tehran: Dar al-Kotob Islamiyah Publications; 1986. P. 250 (Persian).
10. Aqili Shirazi SM. Kholasah Al-Hekmah (Aqili). Qom: Ismailian Publications; 2006. P. 278 (Persian).
11. Karim Khan II. Resalah Al-Dallakieh. Tehran: Tehran University of Medical Sciences; 2008. P. 27-59 (Persian).
12. Nilforoushzadeh MA, Haftbaradaran E, Mahdipour A. Knowledges of hair. Isfahan: Isfahan University of Medical Sciences; 2014.
13. Aqili Alawi Shirazi SM. Makhzan Al-Adviyah (Spice Tank). 3rd ed. Calcutta, India: Traditional Medicine Medicines; 1260. P. 368-733.
14. Zargari A. Herbs. Tehran: Tehran University of Medical Sciences Publications; 1996. P. 353 (Persian).
15. Mohammadi Reyshahri M. Encyclopedia of medical awadis (Reyshahri). 6th ed. Qom: Dar Al-Hadiyah Scientific and Cultural Institute; 2006. P. 263-531 (Persian).
16. Fallahpour F, Banaee M, Javadzadeh N. Effects of administration of marshmallow extract (Althaeaofficinalis L.) on blood cells and some liver enzyme activities in common carp (Cyprinuscarpio L.). Journal of Aquaculture Development. 2017; 11(1):105-17.
17. Tabarsi H. Makaram al-Kahlaq. Trans: Mirbaqeri SI. Tehran: Farahani Publications; 1986 (Persian).
18. Lebedi A. Al-Qamous Altibb Al- Arabi. Omman: Dar-Albashir Publications; 2004. P. 430.
19. Daneshnameh. Roshd. Available at: URL: http://daneshnameh.roshd.ir/mavara/mavara; 2018 (Persian).
20. Mostaqferi J. Teb al-Nabi and Teb al-Sadeq (Method of Health in Islam). Trans: Momenim MY. 3rd ed. Qom: Ismailian Publications; 2002. P. 44-3 (Persian).
21. Jorjani SI. Kharazmshahi reserve. 10th ed. Qom: Natural Resuscitation Institute; 2012. P. 166-70 (Persian).

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-12]